

Örkény István groteszk látásmódja Tóték című művében

Örkény Istvánt (1912—1979) elsősorban ma is úgy tartják számon, mint az egyperces novellák és a **Tóték szerzőjét**, s ezek népszerűségével később is csak a Macskajáték vetekedhetett. E művek idehaza forradalmian megváltoztatták mind a próza-, mind a drámairodalom lehetséges szemléletmódjairól kialakult képet, mind a színjátszás hagyományait. **A Tóték bemutatója a Thália Színházban (1967) igazi dráma-és színháztörténeti eseménynek számított.** A változások lényege: az áttételesebb, intellektuálisabb közlésmódok térnyerése, az egyszerre **példázatszerű és dokumentumjellegű** előadásmód és a világirodalomban már régebb óta hódító **groteszk és abszurd szemléletmódok** és ábrázolási technikák erőteljes érvényesítése, a törekvés az összetett, ellentmondásos világ valóságos viszonyainak hiteles írói megjelenítésére.

Életpályája – csak emlékeztető – a kiemelt sorokat kell tudni

1912. április 5-én született Budapesten. Édesapja több gyógyszerészár tulajdonosa volt. Édesanyja felvidéki lány, a kisfiú a nyarakat rendszeresen a nagyszülőknél töltötte. A fővárosi piarista gimnáziumban érettségizett. A műegyetem vegyészmérnöki karán kezdte meg felsőfokú tanulmányait, később átiratkozott a tudományegyetem gyógyszerészeti karára. 1934-ben végzett, s 1941-ben a vegyészdiplomát is megszerezte. 1934—35-ben barátaival együtt — nagyobbrészt a zsebpénzéből — Kereszt metszet címmel folyóiratot adtak ki. 1937-ben a Szép Szó közölte Tengertánc című elbeszélését, amelyet még József Attilának mutathatott meg a pályakezdő fiatal. (Az elbeszélés címe akkor még, dacolva a szerkesztői ellenvéleménnyel, Forradalom volt.) Baloldali kapcsolatai miatt apja külföldre küldte, 1938—39-ben Londonban és Párizsban élt, a háború kitörésének hírére még haza tudott jönni. 1941-ben megjelent első novelláskönyve, a Tengertánc.

1942-ben munkaszolgálatra hívták be. A doni harctérre küldték, túlélte az összeomlást, és hadifogolytáborba került. 1945-ben átszállították egy Moszkva melletti táborba, itt már írni is tudott. 1946 karácsonyára érkezett haza.

Bár fiatalkori munkáiban erőteljesen érvényesült a groteszk szemlélet, a leggroteszkebb — sőt legabszurdabb — élménykör, a háború hatására előbb dokumentumjellegű, riportszerű, szociografikus műveket írt prózában és drámában is (Amíg idejutottunk, 1946; Lágerek népe, 1947; Voronyezs, 1947). A továbbiakban is a realista hagyományokhoz alkalmazkodott (Budai böjt, 1948, elbeszéléskötet), sőt a személyi kultusz éveiben őszinte lelkesedéssel próbált meg eleget tenni az irodalompolitikai kívánalmaknak, s e szellemben sematikus regényt is írt. Lila tinta című elbeszélése miatt (1952) éles ideológiai támadásban részesült, önkritikát kellett gyakorolnia. (Maga az elbeszélés közepes színvonalú és ártatlan munka.) Fokozatosan kijózanodott naiv hitéből. Déry Tiborral közösen szatirikus regénybe kezdett, de a munkát félbehagyták. A kispóza felé fordult érdeklődése, az Ezüstpisztráng (1956) írásai már az egypercesek felé is mutatnak.

A fogságból való hazatérése utáni években színházi dramaturgként, majd kiadói lektorként dolgozott. Első házassága még a háború kezdetén felbomlott (1937—1941, Gönczi Flóra), a másodikban két gyermeke született (1948—1956, Nagy Angéla). Radnóti Zsuzsát, a Vígszínház dramaturgját 1965-ben vette feleségül.

Barátjával, Déry Tiborral együtt a reformkommunisták közé tartozott, így — bár 1957-ben még megjelenhetett néhány írása, utána évekig nem közölték. Az is engedménynek számított, hogy polgári végzettségének megfelelő állást kaphatott: 1958—1963 között az Egyesült Gyógyszergyárban dolgozott, a gyógyszerek ismertetésével, propagandájával foglalkozott. Közben szabad idejében állandóan írt. Ez időben kezdett visszatérni ifjúkorának groteszk szemléletmódjához, ekkor keletkeztek az első egypercesek is. 1962-től publikálhatott ismét,

kötetei a Jeruzsálem hercegnője (1966), majd a Nászutások a légypapíron (1967). **1967. február 24-én mutatták be Kazimir Károly rendezésében, az Őrnagy szerepében Latinovits Zoltánnal a Thália Színházban a Tótékat, s ezzel Örkény egyik évről a másikra beérkezett íróvá vált.** 1969-ben a Macskajátékot is színpadra dolgozta át, két év múlva Szolnokon mutatták be Székely Gábor rendezésében. A két dráma nemzetközi diadalútra indult.

Szerzőjük Párizsban elnyerte a Fekete Humor Nagydíját (1969), idehaza Kossuth-díjat kapott (1973). **Fábri Zoltán a Tótékből (Isten hozta, őrnagy úr.)**, Makk Károly a Macskajátékból rendezett sikeres filmet.

A pálya utolsó évtizedében a drámáké a főszerep. A Pisti a vérzivatarban 1969-ben keletkezett, bemutatójára azonban csak egy évtized múltán kerülhetett sor. Ismertebb drámái: Vérrokonok (1974), Kulcskeresők (1975). Halálos ágyán fejezte be a forgatókönyvet. Utolsó kisregénye, a Rózsakiállítás (1977) az ember haláláról, a halál tudatáról és arról szól, hogy ezt igyekszünk kizárni mindennapjainkból, pedig utolér bennünket. 1979. június 24-én halt meg.

- Örkény István életének sorsdöntő élménye a második világháború (doni munkaszolgálat).
- **1942-ben munkaszolgálatra hívták be. A doni harctérre küldték, túlélte az összeomlást, és hadifogolytáborba került. 1946 karácsonyára érkezett haza.**
- **A Tóték bemutatója a Thália Színházban (1967) igazi dráma-és színháztörténeti eseménynek számított.**
- Újfajta előadásmód: **példázatszerű és dokumentumjellegű**
- Újfajta ábrázolási mód: **groteszk és abszurd**

TÓTÉK

A közvetlenül a háború után keletkezett műveiben nemcsak a dokumentumjelleg szembeötlő, hanem az is, hogy Örkény szükségszerűen front - és főként fogolytábori élményeit írta meg, a hátország múltként és a foglyok — elérhetetlennek látszó — jövőjének álmaként jelent meg. Örkény **a háborút tekintette élete sorsdöntő élményének**, s ezt a legteljesebben a Tótékban tudta megragadni. Pedig látszatra nem is a háború a fő téma, a mű fő cselekménysíkja nem is a fronton, hanem **a hátországban játszódik**. Maga **a hátország, a béke világa** azonban nem a múlt és a jövő lehetséges ellenpontja lesz, hanem a fronttal egyidejűen jelenik meg. Így egymást magyarázzák, ami segíti a háború kritikai ábrázolását. A hátország középpontba állítása azért is telitalálat, mert **második világháborús szerepünket, kiszolgáltatottságunkat és mégis meglévő felelősségünket** csak úgy lehet igazán megragadni, ha azt a helyet állítjuk középpontba, ahol a dolgok valójában történtek vagy történhetek volna.

A cselekmény: a második világháború idején a Tót családhoz érkezik fiuk parancsnoka a frontról pihenni; a család fiuk sorsának jobbra fordulása érdekében lesi az őrnagy minden kívánságát; dobozólassal töltik az időt éjjel, amikor az őrnagy nem tud aludni; sorozatosan megalázkodni kényszerülnek, s amikor már nem tudják tovább elviselni a visszaérkező őrnagyot, Tót Lajos a margóvágóval feldarabolja.

A dráma fő cselekménysíkja: nem a front, hanem a hátország. A két lehetséges helyszín erősíti egymást; a kiszolgáltatottság, a felelősség így nyomatékosabban bemutatható - a látszólag idilli üdülőfalu egy felfordult világot idéz.

A Tóték a szolgálékúség és a lázadás groteszk képe. A groteszkben szélsőséges, össze nem illő elemek fonódnak össze. E műben ezt leginkább a **deformáció** segíti elő.

A deformáció a valóság jelenségeitől fokozottabban eltérő alkotói eljárás, amely nagyobb teret enged a **fantasztikus és az abszurd elemeknek**. **A mű a szereplők deformálódásának folyamatát jeleníti meg.**

A deformáció is a **valóságos elemekből indul ki, ez esetben a háborúból**. A háború lényege **az emberi személyiség szempontjából az integritás felfüggesztése a parancsuralom, a teljes kiszolgáltatottság nyomása alatt. Az ember számára ez abszurd helyzet**, hiszen nem teheti azt, amit szokott, amit a józan ész szerint tenni akar. Ezt szemlélteti a **Tót család** szokásainak fokozatos átalakulása, **deformálódása** és akaratuknak, gondolkodásuknak agresszív megbéklyózása. Mindebben **az író a családfőt állítja a középpontba**, ő az, aki **kibírhatatlanul szenved** a változásoktól, **a két nő a nagy cél érdekében a végsőig alkalmazkodik**. De nemcsak a Tót család, egész környezetük deformálódott a háború nyomására. Az **üdülőközség látszólag idilli világa valójában felfordult világ**, ahol szinte senki sem azt csinálja, amit kellene. Szembeötlő **az értelmiségi lét devalválódása**. Az értelmiségi **vagy az alkalmazkodást hirdeti**, mint Tomaji plébános, Cipriani ideggyógyász (a kisregényváltozatban), **vagy hivatást cserél**: az ügyvéd gödörtisztítóra, Tót Gyula tanító zászlóssá lett. (Varró őrnagyról nem tudjuk meg, vajon hivatásos katona-e.) De nemcsak az értelmiségiekre jellemzők a **foglalkozáscserék**. Tót Lajos vasutas volt és tűzoltó lett, s most éppen ezt kell feladnia, hogy dobozolóvá váljon. **A postás** is katona lett, s helyette **a bolond Gyuri atyus** a levélkézbesítő. S vannak, akikről már csak múlt időben beszélnek: Klein vendéglős és Beger mozis már csak „Volt”.

Ebbe a predeformálódott világba robban be **az őrnagy, aki már teljesen deformálódott személyiség. Egy gépezet kereke lett**, s az a célja, hogy mindenki azzá váljon. **Az őrnagy eredetileg maga is áldozat**, sajnálni mégsem tudjuk. Magatartása azt **példázza, hogy a szolgálalkú alkalmazkodóképesség hova vezet**, s milyen károsan burjánzó a hatása, ha némi hatalommal párosul. Az őrnagy a Tót család otthonába baráti vendégként érkezik, hívásra, rábeszélésre, azért, hogy pihenjen. **A háború gépezete azonban képtelen a munkaszünetre, a deformálódott ember nem képes visszanyerni eredeti állapotát. Az őrnagy képtelen a civil élethez alkalmazkodni**, s látszólag demokratikus viselkedésével, látszólag hasznos munkára serkentő szavaival hozzájárul, hogy **teljesen deformálja a Tót családot is**, méghozzá úgy, hogy magára a családfőre összpontosítja figyelmét. Az akcióhoz szövetségeseket keres és talál is a két nőben. Az akció különös fonáksága, hogy a Tót család nem fogja fel, hogy ők az áldozatok, az őrnagy pedig az ellenség, hiszen ők hitük szerint csak jót akarnak, azért hogy majd az őrnagy is jót tegyen a zászlós fiúval kint a fronton.

A mű világa ellentétekre épül. A mű két cselekményszála a hátsószág és a front képét idézi fel és kapcsolja össze. Ez eleve feszültséget teremt: **a hadsereg és a civil élet** sohasem illeszkedhet harmonikusan. Örökény ezt az ellentétet még fokozza is. Varró őrnagy egy partizánvadász-egység parancsnoka, Tóték pedig egy hegyvidéki üdülőközség lakosai. Az érzelmi-hangulati és a mögötte lévő lényegi **ellentétek** már a művet elindító helyzetben hangsúlyosak. **Az őrnagy (betegség)** „megrendült egészségi állapota miatt » kap kéthetes szabadságot, **Tóték viszont** majd kicsattannak az **egészségtől**. Tótékat készületlenül éri a háborúból érkező őrnagy magatartása, bár ők igyekeznek minden eshetőségre felkészülni. De ők üdülővendégre várnak, még ha rendkívüli is. Előkészületeik is ezt mutatják (szagtalanítás, a csönd és a fenyőillat biztosítása, kényelmi tárgyak beszerzése). Tevékenységükkel **fiuk sorsán akarnak segíteni**, az őrnagy kiszolgálásával azonban önkéntelenül is **a háború kiszolgálását kezdik meg**.

A frontot idézi **az egyik cselekményszál: Tót Gyula zászlós története**, amelyet levelekből, sürgönyökből, leltárból ismerhetünk meg. Ezek a szerző által írt, azaz **fiktív dokumentumok** nagymértékben megnövelik a mű hitelességét, valóságosságát, hiszen ezer-és ezerszámra készültek a háború idején ilyenfajta levelek és sürgönyök. **A frontélet** azonban **közvetlenül is** megjelenik a hátsószágbeli üdülőközségben **az őrnagy alakján keresztül**.

A hátsószágban és a fronton történetek összekapcsolásában kulcsszerepe van a postásnak, hiszen tőle függ, hogy a leveleket Tóték megkapják-e vagy nem, ugyanis a bolond az általa különösen tisztelt Tót úr részére **csak jó híreket továbbít. A halálhírről szóló**

sürgöny megsemmisítésének lényeges szerepe van a cselekmény befolyásolásában. Ha Tóték megkapják a sürgönyt — nincs konfliktus, hiszen cél nélkül nem vállalták volna az alkalmazkodás fokozatait, a szolgálalkúséget. Ha az őrnagy ott-tartózkodása közben kaptak volna sürgönyt, akkor drámai összecsapásra, lázadásra nyílt volna lehetőség. Így **Tóték végigjárják az alkalmazkodás különböző fokozatait. A sürgöny megsemmisítésének** azonban nemcsak a szereplők viselkedésében, hanem **a groteszk általánossá válásában is** jelentősége van. Már a lehetőség is groteszk, hiszen **a bolond válik postássá, s ő korántsem postásként viselkedik.** Gyuri atyus, a postás aki a narrátor szerepét is betölti, nem kézbesíti a halálhírről szóló sürgönyt Tótéknak, mert szereti őket.

Még lényegesebb az a feszültség, amely azáltal keletkezik, hogy a cselekmény egyik lényeges elemét illetően **mást tud az olvasó és mást a Tót család. Tóték** — és környezetük — szinte hősi áldozatvállalásnak tekintik **a teljes alkalmazkodást, a befogadó viszont tudja,** hogy nem hősi cselekedetről, nem fenséges vagy tragikus helyzetről van szó, hanem **abszurd helyzetbe került gyámoltalan emberek groteszk vergődéséről.**

Az író ezáltal elidegenítően, az azonosulást mellőzve **mutatja be a Tót családot.** Az a célja, hogy az olvasó is képes legyen a távolságtartásra. Amikor értesülünk a fiú haláláról, megteremtődik e távolságtartás objektív lehetősége. **Az olvasó sem érzelmileg, sem gondolatilag nem azonosulhat a szereplők szolgálalkúségével,** ugyanakkor részvétet érezhet a kiszolgáltatottak iránt. S a mű követése közben a gondolati általánosításra is képes lesz: mindig **gyanakvással kell fogadnunk azokat, akik a mi érdekeinkre hivatkozva szolgává akarnak aljasítani bennünket.**

Szerkezeti szempontból nemcsak **a két cselekményszál párhuzama** a lényeges. A Tót család sorsában **egymásra épülő fokozatok figyelhetők meg.** A kisregény 1. és 2. fejezete (a dráma első része) **az előkészületeket** mutatja be, majd az őrnagy megérkezését és első napját a faluban. Helyzetet ábrázol tehát, de megadja benne a konfliktus lehetséges forrásait (a fiú halála, az őrnagy feje tetejére állított napirendje). A 3. és 4. fejezet (a dráma második része) a további 13 nap története, **a deformálódás bemutatása, tehát folyamat-ábrázolás.** A helyzet hívja elő a folyamatot s a folyamat befejezhetetlensége a végső kétségbeesésből sarjadó cselekvést. A megérkező dokumentumok mind a folyamat gyorsulását, a cselekvés késleltetését szolgálják, a meg nem érkezők viszont mintegy figyelmeztetik az olvasót (a nézőt) a cselekvés halasztásának értelmetlenségére. Ugyanakkor **nem Tótékat ítéljük el, hanem azt a felfordult világot, amely ilyen abszurd helyzeteket teremt.**

A folyamat lényegi mozgatója az őrnagy démoninak bizonyuló figurája. Állandóan agresszív játékot űz **Tóttal: valamely szokásának a feladására készíti** — s ehhez igénybe veszi Mariska és Ágika segítségét is. Ahogy **Tót megtörik, úgy adja fel egyéniségét is.** Először csak legegységibb szokásairól kell lemondania, a dobozolásba való kényszerű bekapcsolódása azonban már akaratának feladását is érinti. Az a tény, hogy **Tót úr korábban nem készített dobozokat, azt is bizonyítja, hogy a családon belül — és a falusi közvéleményben — ő is hatalom volt, akit családtagjai szeretettel, de szolgálalkúen kiszolgáltak.** A második **nagy megalázkodás** az új margóvágó készítésével függ össze. Az őrnagy ottmaradásának feltételül azt szabja, hogy Tót dobozolás közben ne gondolkozzon, ugyanakkor azt követeli tőle, hogy azon törje a fejét: miként lehetne kiküszöbölni a dobozolás közbeni gondolkodást. S bár a feladatot megoldja, **az újabb megalázások után Tót megszökik.** Szökése nemcsak rá jellemző, s nemcsak az adott helyzetben értelmezhető cselekvés. Tót példázza a legtipikusabb második világháborús hazai **magatartásformát: a kivárást. Tót azért szökik, mert az ellenállásra képtelen. A kivárást értelme kettős: életben maradni és a fennálló világrendet átmenteni.** Tót és családja tökéletesen megvan elégedve azzal a világgal, amelyben korábban élt, s **az őrnagy távozása után első dolguk visszahelyezni mindent a régi, megszokott rendbe.**

Az őrnagy azonban **váratlanul visszatér**, és ennek többrétegű a funkciója. **Példázza** azt is, hogy **a háború, a rossz önként nem távozik körünkből**, hogy a kivárás politikája nem elég. Példázza azt is, hogy **az erőszakkal szembe kell szállni**. Hangsúlyosan szól arról, hogy a háború után, a 20. század szörnyűségeinek tudatával nem lehet úgy élni, mintha semmi sem történt volna. Az őrnagy távozása után Tót úgy vélte, hogy ismét helyreállt a régi világrend. A visszatéréskor azonban rá kell döbennie, hogy amíg „őrnagyok” vannak, addig nem is állhat helyre. **E felismerés vezeti őt az őrnagy likvidálásához.**

Az őrnagy visszatéréssel lehetővé válik a válasz a mottó által felvetett kérdésre. A mottó ígyszól: „Ha egy kígyó (ami ritkaság) fölfalja önmagát, marad-e utána egy kígyónyi űr? És olyan erőhatalom van-e, mely egy emberrel ember voltát megetethetné? Van? Nincs? Van? Fogas kérdés!” Ime: **van olyan erőhatalom, amely teljesen szétroncsolja az emberi személyiséget**, de **az ember mégis képes lehet a lázadásra**, ha megmarad benne egy szikrányi öntudat. S mivel ez a mű nem az őrnagy, hanem **Tót deformálódásának története**, ezért hangsúlyosabb benne **Tót sorsának a tanulsága, a végül fellázadó ember képe**. Tóték **mindvégig azt hitték, hogy fiuk élete a tét. Csak Tót érezte, s cselekvése ennek a felismerése, hogy itt az ő személyisége volt az igazi tét**, és hogy nem lehet olyan cél, amelynek érdekében önmagát pusztá eszközzé tehetné. Tót úr életében is megadatik az a perc, amelyben boldognak kell őt elképzelnünk.

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

- A dráma látszólag második világháborús szerepünket vizsgálja: mit tettünk és mit tehattunk volna.
- Vizsgálódásának középpontjában az egyén áll: a hatalom és a kiszolgáltatottságra való hajlam. A zsarnok és áldozat feltételezik egymást.
- A mű sorsa: óriási siker (1970-ben elnyerte a Fekete Humor nagydíjat), sokat játsszák a színházak.
- A témát először filmforgatókönyvben dolgozta fel a szerző, de a filmgyár ekkor elutasította. 1966-ban jelent meg folyóiratban a Tóték, s ezután készült el a drámaváltozat. Ennek sikere tette lehetővé a film elkészítését.
- Filmfeldolgozás: Fábri Zoltán Isten hozta, őrnagy úr! című klasszikus filmje (1969). Főbb szereplői: Őrnagy — Latinovits Zoltán, Tót — Sinkovits Imre, Tótné — Fónay Márta, Ágika — Venczel Vera.